

Obsah

Předmluva 9

Úvod 11

I. ATEISMUS A SEKULARISMUS 27

1. Náboženství jako virus myslí (2009) 29
2. Nový ateismus a jeho kritici (2009) 36
3. Boží existence jakožto vědecká hypotéza (2010) 42
4. Zač mají být ateisté vděční? (2010) 55
5. Budoucnost jedné iluze (2012) 64
6. Je dialog možný? (2016) 70
7. Ohlédnutí za novým ateismem (2021) 78

II. MORÁLKA A POLITIKA 91

8. Jak být dobrý i bez pánaboha (2012) 93
9. Tolerance, respekt, blahosklonnost (2011) 99
10. Manželství nestačí (2022) 105
11. Etika kouření (2013) 114
12. Na obranu asistované smrti (2016) 121

III. SVOBODA A SPRAVEDLNOST 129

13. Karl Marx, měšťák 19. století (2013) 131
14. Leninův parník (2009) 138
15. Komunistická hypotéza (2021) 146
16. Nespokojenci v liberalismu (2008) 157
17. Co je to vlastně liberalismus? (2022) 166
18. Anarchie, stát a mafie (2017) 184
19. Kdo se bojí tržní společnosti? (2016) 192
20. Morální parametry imigrace (2017) 201

IV. VĚDA V SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI 207

- 21. Volejte věštce nebo pana profesora (2011) 209**
- 22. Naši inteligentní plánovači (2016) 221**
- 23. Věda v demokratické společnosti (2021) 234**
- 24. Existuje lidská přirozenost? (2011) 248**
- 25. Potíže s rodem (2022) 254**

V. ROZHOVORY O FILOZOFII, VĚDĚ A ETICE 265

- 26. S Danielem Dennettem o vědomí, náboženství a svobodné vůli (2017) 267**
- 27. S Alexem Rosenbergem o ateismu, scientismu a „manifestním obrazu“ (2018) 282**
- 28. S Lawrencem Kraussem o vědě a teologii (2014) 293**
- 29. Se Susan Schneiderovou o futuristické technice, vědomí a metafyzice (2019) 303**
- 30. S Peterem Singerem o animální etice, eutanazii a altruismu (2015) 315**

Summary 329

Rejstřík 331

4. Zač mají být ateisté vděční?*

Současná katolická církev nabízí nám ateistům a sekulárním humanistům přinejmenším dvě tváře. Jedna z nich je na první pohled přívětivá; druhá je nepřátelská. Tu první obvykle ukazuje například populární český kazatel a profesor religionistiky Tomáš Halík; tu druhou během své návštěvy Velké Británie opět předvedl papež Benedikt XVI. Která z těchto dvou tváří bude reprezentovat převažující postoj a skutečnou povahu katolické církve, bude určující vzhledem k tomu, na kterou stranu se církev přidá v konfliktu mezi sekularismem a fundamentalismem, jenž – zdá se – bude charakterizovat nadcházející století. My ateisté a sekulární humanisté jsme po dlouhou dobu – řekněme od osvícenství do sedmdesátých let minulého století – žili v domněnku, že ústředním tématem moderní doby je konflikt mezi ateismem a náboženstvím. Věřili jsme, že v důsledku prosazování vědecké racionality, obecného růstu životní úrovně a vzdělání bude ubývat i náboženství jako průvodního znaku kulturní zaostalosti i velkého zdroje sociálního zla. Avšak v poslední čtvrtině 20. století – s úpadkem sekulárního náboženství komunismu, vítězstvím Chomejního revoluce a islamismu, nástupem Reaganova konzervatismu, explozí letničního hnutí v Latinské Americe a Africe a nárůstem ultraortodoxního judaismu v Izraeli i jinde – jsme pochopili, že ateismus není nutným průvodním znakem modernismu.

* Tato kapitola vyšla pod stejným názvem poprvé v *Lidových novinách* (příloha Orientace) 9. 10. 2010, s. 24, jako reakce na článek Tomáše Halíka. Zde doplněna o odpověď Halíkovi a několika jeho apologetům z článku *Nezajímá mě teologie, ale politika* (*Lidové noviny*, 6. 11. 2010) a bibliografii.

Jde vskutku o hodně. Brutální násilí není hlavní problém – jak jsme viděli v poslední době, autoritářské režimy v muslimském světě byly schopny otupit ostří islamismu za cenu ústupků, jako je přijetí práva šaría, omezování sekulárního myšlení a svobody vyjadřování. Ve Spojených státech tlačí na podobné změny tzv. morální většina, vystupující ve vzácné shodě u voleb: konzervativní protestanti, bílí i hispánští katolíci, mormoni a Židé, a – alespoň do roku 2001 – muslimové. V Evropě bohužel doporučovali jistá omezení liberálních výdobytků sekularismu různí „multikulturalisté“, i když zdaleka ne v rozsahu známém z Íránu nebo Kansasu. Alespoň zatím ne... Takže největší hrozba sekulární civilizaci spočívá v postupném prosakování puritánských a antiliberálních mravů i do západní společnosti – v omezování svobody vyjadřování, svobody neomezeného vědeckého bádání, práv žen, heretiků, homosexuálů a konvertitů.

Zvláště jeden faktor však bohužel nevyvolává mezi sekulárními humanisty příliš optimismu. Jde o demografický vývoj v západních demokraciích. Ateisté a liberálové mají málo dětí, takže to vypadá, že budoucnost patří buď silně věřícím přistěhovalcům z islámských zemí (v Evropě), nebo stoupencům různých forem evangelikálního křesťanství (ve Spojených státech). Zkušenost posledních desetiletí ukazuje, že fundamentalisté jsou rezistentní vůči lákadlům západního liberalismu, takže nelze očekávat zpomalení růstu těchto skupin. V této situaci nezbývá nám sekularistům než doufat ve spojenectví s věřícími, kteří jsou stoupenci tradičních, umírněných forem náboženství – u nás i jinde v Evropě především s katolickými křesťany.

Je, nebo není?

Navzdory historickým peripetiím, o nichž ještě bude řeč, se do jisté doby zdálo, že katolická církev může být naším spojencem. Proces jejího přiblížování k pozicím sekularistů vyvrcholil 2. vatikánským koncilem (1962 až 1965). Teologové, kteří inspirovali tento vývoj, mimo jiné odmítli biblický literalismus čili doslovné chápání Bible, a snažili se rovněž o pochopení – spíše než zavržení – ateismu. Jedním z hlavních strůjců tohoto procesu byl kardinál Henri de Lubac svým dílem *Le Drame de l'humanisme athée*,¹ a Tomáš Halík zjevně na tuto tradici navazuje – například svým textem *Zač*

*křesťané vděčí ateistům.*² Podobně jako de Lubac i Halík děkuje ateistům, jako byli Feuerbach či Marx, že umožnili křesťanům zbavit se prý falešné představy o Bohu jako orwellovském dohlížiteli. Tato představa je prý plodem novověkého zapomenutí na původní křesťanské pojetí „Boha, který je ve světě reprezentován ukřižovaným člověkem Ježíšem“. A na oplátku za ocenění jejich destrukce prý „hluboce nekřesťanského pojmu mocného Boha“ žádá Halík po nás ateistech, abychom alespoň přijali Boha „jako hypotézu, jako možnost“, když už pro nás nemůže být „jistotou“. Ale to není všechno. V závěru článku Halík připouští, že „i pro nás věřící Bůh není ‚fakt‘, nýbrž ‚možnost‘“.

Obávám se, že tyto návrhy nejspíš neupevní kýžené spojení mezi ateisty a umírněnými křesťany proti společnému nepříteli fundamentalismu. Halíkovy vývody těžko mohou získat respekt racionálně uvažujících ateistů i teistů a návrh, že i teisté se mají spokojit s Bohem jako pouhou „možností“, stěží uspokojí požadavky většiny věřících.

Řekněme to bez vytáček: tvrdit, že Bůh ve skutečnosti neexistuje, i když by mohl, není nic jiného než ateismus. Tvrdíme-li o Bohu (nebo čemkoli jiném), že neexistuje, ale měli bychom jeho existenci brát vážně jako hypotézu, bereme na sebe závazek, že poskytneme nějaké dobré důvody, proč brát takovou hypotézu vážně. Nejzaprutilejší ateisté, jako je Richard Dawkins, souhlasí, že existence Boha je hypotéza. Rozdíl mezi Halíkem a Dawkinsem se nyní, jak se zdá, redukuje na to, že Halík si nedá práci svou hypotézu podpořit jakýmkoli důvody, kdežto Dawkins si myslí, že tato hypotéza byla téměř jistě vyvrácena. A jestliže Halík nemíní svou hypotézu jakkoli zdůvodnit, pak se my ateisté ptáme, proč o ní vůbec máme hovořit? Halík opírá svůj návrh, že Bůh není, ale mohl by být, o knihu irského filozofa Richarda Kearneyho *The God Who May Be. A Hermeneutics of Religion*,³ která popularizuje názory skupiny výstředních francouzských autorů, jako jsou Jacques Derrida, Paul Ricoeur nebo Jean-Luc Marion a někteří další. Tito autoři kritizují tzv. ontoteologii. Ontoteologie není nic jiného než stará dobrá teologie, která se nebála vyslovovat existenční tvrzení čili tvrzení o tom, že něco existuje. Byla-li tato tvrzení pravdivá, pak se mělo za to, že vysvětlovala, proč se věci mají tak a ne jinak. Podle ontoteologie skutečně existuje svět plný různých věcí s různými vlastnostmi a tento svět je dílem nadlidsky mocné bytosti, která má rovněž různé vlastnosti. V první řadě má povahu osoby – má své plány, představy, jedná určitým způsobem vůči

lidem atd. Fakt, že vůči nám a světu jedná, znamená, že tato bytost je součástí kauzálního řádu.

Derrida & spol. – a u nás zjevně i Halík – zavrhnou tuto ontoteologii a usilují nahradit ji „postmetafyzickým náboženstvím“. Chtějí dál mluvit náboženským jazykem, ale nepojímat jej už jako soubor existenčních tvrzení o světě, nýbrž jako svého druhu *fikci*. Žádají, abychom mluvili tímtež náboženským jazykem a investovali do něj stejné přesvědčení a nadšení jako všichni věřící v minulosti, ale zároveň si máme být vědomi, že jde o pohádku. Zajímavý nápad, ale nic takového nemůže fungovat. Řekne-li nějaký věřící „Bůh nenávidí buzny“, míní to doslova, a nikoli jako pouhý ekvivalent výroku „Nenávidím buzny“.

Je-li možné být si něčím *naprosto* jist, pak tím, že ontoteologie je přesně to, čemu věří běžný věřící. Navíc bychom nepochybně falšovali dějiny náboženství a teologie, pokud bychom přijali názor, že ontoteologická představa Boha – to, co Tomáš Halík považuje za „orwellovskou“ představu – je výplodem až novověkého myšlení. Již ve Starém zákoně se Bůh představuje Mojžíšovi takto: „JSEM, KTERÝŽ JSEM“ (Ex 3:14). A tento výrok se stal zdrojem pozdějších teologických spekulací o tom, že Bůh existuje v plnějším smyslu než cokoli jiného; to je rozhodně pravý opak Halíkova názoru, že možnost je cosi víc než skutečnost.

Závěrem je Tomáši Halíkovi třeba poděkovat za jeho vstřícnost vůči ateismu, i když se domnívám, že subtilitami o „Bohu, jenž není, ale mohl by být“, neudělá dojem ani na ateisty, ani na běžné věřící. Pro ateisty i pro věřící se kněz Halík odhaluje jako stydlivý ateista. Jeho způsob zneužívání přirozeného jazyka může udělat dojem jen na hrstku intelektuálů, kteří se sice domnívají, že teologický jazyk je dosud vitálně důležitý, ale zároveň je jim trapné interpretovat ho nadále tak, jak byl původně míněn – tj. mimo jiné jako soubor tvrzení o světě.

Ateističtí náckové?

Tomáš Halík tedy *de facto* přechází na ateistické pozice, i když tento kuriózní názor zdánlivě opírá o tvrzení kardinála Ratzingera, které vyslovil těsně předtím, než se stal papežem Benediktem XVI. Jenže Ratzinger adresoval svou výzvu považovat Boha za hypotézu právě jen ateistům. On sám si – na

rozdíl od Halíka – rozhodně nemyslí, že Bůh neexistuje. A rovněž na rozdíl od Halíka papež Benedikt XVI. říkal na adresu ateistů samé nepěkné věci. Cituji z projevu za návštěvy v Anglii v září 2010, který vzbudil hodně nevole:

Dokonce během našeho vlastního života pamatujeme, jak se Británie a její vůdci postavili proti nacistické tyranii, jež si přála vymazat Boha ze společnosti a upírala naši společnou lidskost mnohým, zvláště Židům, kteří byli považováni za nehodné života. Také si vzpomínám na postoj režimu ke křesťanským pastorům a věřícím, kteří promlouvali pravdu v lásce, odporovali nacistům a zaplatili za svůj odpor svými vlastními životy. Zamýšlejíce se střízlivě nad ponaučeními z ateistického extremismu dvacátého století, nezapomeňme nikdy, jak vyloučení Boha, náboženství a ctnosti z veřejného života vede k okleštěnému pojetí člověka a společnosti.⁴

Jinými slovy, extrémní ateismus se podle Ratzingera projevil jako genocidní nacismus, na který církev reagovala hrdinstvím jednotlivých kněží a věřících.

Mám za to, že komplicita katolické církve s nacistickým režimem je tak dobře zdokumentována, že není třeba podrobně uvádět papežovy výroky na pravou míru.⁵ Jen to základní: v červenci 1933, pouhých pár týdnů po jmenování Hitlera diktátorem – mimo jiné díky podpoře katolické strany Zentrum – uzavřel Vatikán s Říší ostudný konkordát, na jehož základě například museli katoličtí biskupové před jmenováním do úřadu přísahat věrnost Říši. To znamená, že antinacističtí kněží, jejichž oběti současný papež vzdvihuje, jednali striktně vzato proti nařízení tehdejší církevní hierarchie, která pro ně neudělala nic. Hodně se dělá z encykliky *Mit brennender Sorge* z roku 1937, v níž se týž papež, který předtím podepsal konkordát, údajně distancoval od nacismu. Ve skutečnosti ve stejné době ujišťoval kardinál Eugenio Pacelli, pozdější papež Pius XII., říšského velvyslance ve Vatikánu o obnovení „normálních a přátelských vztahů [...] tak rychle, jak to jen bude možné“, a v roce 1939 zahajoval arcibiskup Cesare Orsenigo galavečer na oslavu Hitlerových narozenin. Zde chci upozornit na dvě důležitější věci. Za prvé, nacistický holocaust byl jen pokračováním historie křesťanského antijudaismu a rasismu. Za druhé, nacismus nebyl ateistickou ideologií.

Výmluvným důkazem prvního bodu je Lutherův traktát *Von den Juden und ihren Lügen* (1543), který volá po vypalování synagog, ničení

židovského majetku atd., což vše bylo realizováno během *Kristallnacht* roku 1938. Dějiny katolického antijudaismu jsou ještě delší. Koncil v Elvíře roku 306 zakázal manželství křesťanů s Židy; nacistické norimberské zákony navázaly na tuto tradici. Papež Inocenc III. požadoval roku 1208 „vyhlazení“ heretiků a Židů. Atd. Hitler několikrát řekl, že vidí svou politiku jako extenzi křesťanské, jmenovitě katolické tradice. Ježíše označil za lidového vůdce vzpoury proti Židům, tedy svého předchůdce. Dokladem faktu, že nacistus nebyl ateismem, nejsou jen četné Hitlerovy pronáboženské výroky, ale i zpráva z roku 1938, podle níž polovina příslušníků SS byli protestanti, pětina katolíci a pětina „věřící“ (*Gottgläubigen*), a snahy o specificky nacistické „pozitivní křesťanství“ (*positive Christenthum*).

S navazováním spojení mezi ateisty a věřícími to tedy bude těžké. Profesor Halík odradí i většinu věřících, kteří to myslí s vírou vážně, a oficiální proud, který zastupuje papež Benedikt XVI., by se nejdřív musel umírnit a přestat obracet kolo dějin nazpátek.

Dodatek

Tomáš Halík mi ve své odpovědi⁶ vyčítá, že si po vzoru svého „guru“ Dawkinse zjednodušuji práci karikováním náboženství – prý si myslím, že křesťané jsou „zabedněnci a věří nesmyslům“. Předně ani k Dawkinsovi nejsem nekritický: na jiném místě⁷ jsem vyjádřil skepsi vůči jeho nezdůvodněné víře v morální pokrok. Ale hlavně, v eseji *Zač mají být ateisté vděční* jsem dal jasně najevo, že ústřední tezi křesťanství – tj. že svět stvořila a jaksi řídí nadlidsky mocná osoba – nepokládám za nesmysl, nýbrž za smysluplnou hypotézu. To, že považuji tuto hypotézu za velmi pochybnou, je obsahem mého ateismu. Halík rozlišuje mezi údajně dogmatickými ateisty, kteří tvrdí s jistotou, že Bůh neexistuje, a přijatelnějšími agnostiky, kteří si uvědomují, že nemůžeme Boží existenci ani dokázat, ani vyvrátit. Samozřejmě, že nejpřijatelnější mají být ve srovnání s oběma předešlými věřící Halíkova typu, kteří žijí s vědomím „tajemství“. Halíkův kontrast mezi dogmatickým ateismem a pokornějším agnosticismem je ve skutečnosti falešný. Například já jsem jak ateista, tak agnostik. Ačkoli to nebylo mým tématem, dokázal bych svůj ateismus podpořit argumenty. Žádný z těchto argumentů pochopitelně nemá podobu důkazu, jaké známe z logiky a matematiky. To

znamená, že jsem ateista, protože mám dobré důvody k tomu, abych nevěřil, že Bůh existuje, ale jsem i agnostik, protože připouštím, že nevím – a ani nikdo jiný neví – najisto, zda Bůh je, či není. Podobně jako Tomáš Halík jsem tedy ochoten připustit, že Boží existence je zahalena „tajemstvím“. Avšak na rozdíl od něj se domnívám, že právě proto bychom neměli o tomto tajemství činit konkrétní výpovědi, z nichž sestávají teologické systémy jednotlivých náboženství.

Halík dále mrzí má údajná nekritičnost vůči „agresivnímu sekularismu“, který se prý projevuje „multikulturalismem“ a „relativismem“. Já jsem však ve svém textu vyslovil obavu z multikulturalismu, pokud by pod záminkou respektu k jiným kulturám oklešťoval naše svobody. Co se týče relativismu, rozumím jím názor, že různé věci závisejí na našich postojích. Někteří filozofové považují realitu jako celek za závislou na našich postojích. Ve svém článku jsem Halíkovi nemohl zavdat příčinu, aby mi takový extrémní názor připisoval. Ještě zajímavější je, že o něco později mi vyčítá „naivní realismus“. Halík opět nedefinuje, co má na mysli, ale realismus bývá považován na opak relativismu. Připisuje mi tedy protichůdné názory, ale především to vypadá, že označuje-li realismus za „naivní“, je mu bližší relativismus. Čemuž se nedivím, vím-li, jaké autory má v oblibě, ale je to kuriózní u katolického teologa.

Hlavní Halíkova výčitka se týká mého „neetického zkreslení“ jeho teologie. S Bohem je to prý takto: není pravda ani to, že je, ani to, že není. Já jsem zlovolně zamlčel druhou půlku této teze. A měl jsem se prý k této věci vyjádřit až poté, co si prostuduji Halíkovy knihy. Četl jsem mimo jiné *Co je bez chvění, není pevné*,⁸ obsahující i dialog o filozofické teologii. Spolu s Heideggerem nám o Bohu říká, že na rozdíl od jiných věcí není k dispozici (souhlasím!), a spolu s Rahnerem, že je jako budoucnost (kdo tedy v minulosti stvořil svět?). Atd., atp. Tomáš Halík nám sugeruje představu, že v současné filozofii sexy postmodernisté porážejí tomistické fundamentalisty a že ateisté si mohou podat ruce s fundamentalisty, neboť mají podobně dogmatické představy o Bohu. Profesionální filozofové vědí, že to je chybná dichotomie. Spíše máme na jedné straně mlžitele, kteří vyrukují s „tajemstvím“ kdykoli, když jim scházejí argumenty, na straně druhé myslitele snažící se o maximální jasnost a přesnost. Do této druhé skupiny patří například profesor Peter van Inwagen z University of Notre Dame, jenž sám sebe považuje za teistu a s mlžiteli činí krátký proces. Ve své knize *The*

*Problem of Evil*⁹ citoval pasáž jistého postmoderního teologa, která jako by vypadla z Halíkova textu: „Považovat Boha za nějaký druh popsatelného a poznatelného objektu, který je jaksi vůči nám (over against us), by byla jak degradace Boha, tak vážná kategoriální chyba.“ Van Inwagen to komentuje: „Tato slova neznamenají skoro nic. Pokud něco znamenají, pak znamenají ‚Bůh neexistuje‘.“¹⁰ Přesně tak!

Zmínka o van Inwagenovi má naznačit, že respektuji přísné křesťanské myslitele současnosti a sdílím jejich názor na ty mlžící. Halík mě považuje za neschopného dialogu, neboť prý zkresluje jeho teologii. Řekl bych, že skutečného zkreslování jeho názorů se dopouštějí spíše někteří z jeho stoupenců. Mikrobiolog Václav Hořejší na obranu Tomáše Halíka píše, že Bůh může být „v první řadě ztotožněn s obdivuhodným, smysluplným řádem světa, s tím, co způsobilo, že náš svět se od svého vzniku řídí právě takovými zákony, které v něm vládou“¹¹ – a to by snad mělo stačit jako ukázka teologie, kterou Halík výslovně odmítá. Hořejšího panteismus má koneckonců málo společného s jakoukoli verzí katolické doktríny (to, že něco podobného hlásal Hořejším zmíněný Teilhard de Chardin, bylo ostatně důvodem, proč dal Vatikán jeho knihy na index).

Tomáše Halíka rovněž pobouřil závěr mého článku, kde jsem uvedl pár známých faktů o kolaboraci Vatikánu s nacismem a historií křesťanského antijudaismu. Bohemista Jiří Trávníček¹² dokonce při četbě těchto pasáží ztratil nervy, což mu zabránilo pochopit můj průzračně jasný text. Vysvětlím tedy logiku této části oběma svým kritikům znovu: Poté, co jsem uvedl námitky vůči nositeli smířlivého postoje současné katolické církve k ateismu, Tomáši Halíkovi, obrátil jsem se k nositeli postoje nepřátelského, Benediktu XVI. Ten vyjádřil své nepřátelství naposled v projevu v Anglii, v němž položil rovnítko mezi ateismus a nacismus. Pro vyvrácení papežovy teze, že nacisté byli ateisté, kdežto katolíci jejich oběťmi a zachránci Židů, stačí předložit nějaká fakta, která jsou s danou tezí v rozporu. Taková fakta jsem předložil. Halík ani Trávníček žádná z nich nepopřeli a buď mlží, či mne poučují, že katolíci udělali za nacismu i dobré věci. Samozřejmě, že ano, ale mým úkolem přece nebylo vykreslit celkový obraz poměru Vatikánu k nacismu. Nežádám ani, aby si katolíci stále sypali popel na hlavu za to, že si jejich církev zadala s třetí říší. Benedikt XVI. o tom mohl mlčet, ale rozhodl se překroutit skutečnost. Souhlasí Tomáš Halík s tímto překrucováním? Jestliže ano, pak musím revidovat svou původní tezi, že nám ateistům

v jeho osobě katolická církev nastavuje přívětivou tvář: jeho vstřícnost vůči ateismu je totiž v případě, že souhlasí s papežovým projevem, zcela iluzorní. Pokud jde o Trávníčka, ten uzavírá svůj článek sebeztrapňujícím *non sequitur*, že o kolaboraci Vatikánu s nacismem slyšel i od komunistů, *ergo* to asi není pravda. *No comment.*

Poznámky

- 1 LUBAC, Henri de, *Le Drame de l'humanisme athée*. Paris: Éditions Spes, 1945.
- 2 *Lidové noviny*, příloha Orientace, 25. 9. 2010.
- 3 KEARNEY, Richard, *The God Who May Be. A Hermeneutics of Religion*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2001.
- 4 <https://www.theguardian.com/world/2010/sep/16/pope-speech-faith-uk>.
- 5 Uvedené faktické údaje čerpám mimo jiné z následujících akademických publikací o vztahu křesťanství a nacismu: MCGOVERN, William M., *From Luther to Hitler. The History of Fascist-Nazi Political Philosophy*. Cambridge: Houghton-Mifflin, 1941; LEWY, Guenter, *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York: Da Capo Press, 2000; STEIGMANN-GALL, Richard, *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; WOLF, Hubert, *Papst und Teufel. Die Archive des Vatikan und das Dritte Reich*. München: C. H. Beck, 2008.
- 6 HALÍK, Tomáš, Předpoklad dialogu – ochota porozumět. *Lidové noviny*, příloha Orientace, 16. 10. 2010, s. 12.
- 7 Náboženství jako virus mysli, 1. kapitola této knihy.
- 8 HALÍK, Tomáš, *Co je bez chvění, není pevné*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- 9 VAN INWAGEN, Peter, *The Problem of Evil*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- 10 Tamtéž, s. 19.
- 11 HOŘEJŠÍ, Václav, Tomáš Halík ateistou? *Lidové noviny*, příloha Orientace, 16. 10. 2010, s. 27.
- 12 TRÁVNÍČEK, Jiří, Lekce filozofického hochštaplerství. Tamtéž.